

مطالعه هنرهای کاربردی در ساختار معماری گنبد سرخ مراغه

سعید ستارنژاد

دانشجوی دکتری باستان شناسی دانشگاه محقق اردبیلی

saeidsattarnejad@yahoo.com

طیبه حسین پور درخشش

دانشجوی دکتری باستان شناسی دانشگاه محقق اردبیلی

منوچهر نورزاده

کارشناسی ارشد باستان شناسی دانشگاه محقق اردبیلی

(تاریخ دریافت ۱۴۰۰/۱/۱۶ تاریخ پذیرش ۱۴۰۰/۳/۳۰)

چکیده

بناهای آرامگاهی در ایران دوران اسلامی، پس از مساجد در شمار بیشترین آثار معماری قرار دارد. کمتر شهری در ایران وجود دارد که سهمی از چنین بناهایی را در اختیار نداشته باشد. این بناها دارای عناصر هنری و تزیینی گوناگونی بوده؛ که مطالعه آن‌ها در شناخت سیر تحول هنرهای کاربردی حائز اهمیت است. شهرستان مراغه واقع در شمال غرب ایران یکی از مهم‌ترین شهرهای ایران در حوزه مطالعات هنر و معماری ایرانی - اسلامی است. در این شهر بناهای آیینی - مذهبی مختلفی در دوران اسلامی ایجاد شده که امروزه تعدادی از آن‌ها باقی مانده است. گنبد سرخ یکی از بناهای آرامگاهی باقی مانده از دوران سلجوقی در ایران بوده که از نظر مطالعات هنرهای کاربردی حائز اهمیت فراوانی است. پژوهش حاضر به شیوه میدانی و مطالعات کتابخانه‌ای که اساس آن روش توصیفی - تطبیقی و تاریخی می‌باشد به دنبال پاسخ به پرسش‌های زیر است: ۱- در ساختار معماری گنبد سرخ، چه عناصر هنری و تزیینی به کار رفته است؟ ۲- آرایه‌های کاربردی به کار رفته در ساختار بنا، بیانگر چه مفاهیمی است؟ نتایج پژوهش نشان می‌دهد در ساختار معماری این بنای آرامگاهی - یادمانی، تزیینات و آرایه‌های مختلف چون آجرکاری، گچ‌بری و کتیبه‌نگاری به کار رفته است؛ همچنین نتایج دیگر پژوهش نشان می‌دهد که مضامین برخی از آرایه‌های تزیینی نشانگر باورها و اعتقادات طراحان و حامی پیام برای نسل‌های آینده است.

واژگان کلیدی: هنر ایرانی - اسلامی، آتابکان سلجوقی، مراغه، گنبد سرخ، هنرهای تزیینی.

مقدمه

یکی از مهم‌ترین داده‌های منسجم باستان‌شناسی، از گذشته تا به امروز که بیشترین اطلاعات، درباره جنبه‌های معنوی فرهنگ‌ها در اختیار باستان‌شناس قرار می‌دهد، قبور و سنت‌های تدفینی است؛ همچنانکه امروزه نیز بدین گونه مورد توجه قرار می‌گیرد. از سوی دیگر قبور و شیوه‌های تدفینی، اطلاعات بسیاری درباره قوم‌نگاری، انسان‌شناسی، روابط اجتماعی و اقتصادی و طبقات اجتماعی، در اختیار پژوهشگران قرار می‌دهد (شهرکی فرخنده، ۱۳۹۵: ۳۱). در ایران پیش از اسلام، مردگان را به طرز درهم پیچیده‌ای در کف اتاق‌ها دفن می‌کردند. این نزدیکی و همجواری میت، زندگان را از لزوم تهیه هدایا برای او معاف می‌کرد، زیرا روح فقید می‌توانست در خوراک خانواده شرکت کند. انسان از سابق معتقد بود که پس از مرگ به همان وجه که در روی زمین زندگی کرده، خواهد زیست (گريشمن، ۱۳۸۶: ۴۰). در مناطق مختلف ایران تاکنون گورها و آرامگاه‌های از دوران مختلف شناسایی و معرفی شده است. در دوران اسلامی، به خصوص از سده ۴ هجری به بعد شاهد شکل‌گیری بناهای یادمانی و آرامگاهی هستیم. در ایران دوران اسلامی، بناهای آرامگاهی پس از مساجد در شمار پرتعدادترین آثار معماری قرار دارد. کمتر شهری در ایران وجود دارد که سهمی از چنین بناهایی را در اختیار نداشته باشد (کیانی، ۱۳۸۷: ۵۸). ساخت مقبره‌ها به عنوان مهم‌ترین بناهای مذهبی در دوره سلجوقی اهمیت پیدا می‌نماید و برج‌مقبره‌های زیادی از این دوران

شناسایی شده است. بسیاری از این بناهای آرامگاهی - یادمانی دارای عناصر هنری و تزئینی فراوانی بوده که مطالعه آن‌ها در شناخت سیر تحولی این عناصر کاربردی حائز اهمیت است. در منطقه شمال‌غرب ایران تاکنون بناهای آرامگاهی با ساختارهای آجری و سنگی در شهرهای مراغه، اردبیل، ارومیه، سلماس، نیمن، کلیبر، ورزقان، جلفا، عجب‌شیر، بیله‌سوار، سراب، تبریز، مشکین‌شهر و غیره باقی‌مانده است. در این میان شهرستان مراغه به دلیل داشتن تعداد نسبت زیاد از این گونه آثار از جایگاه ممتازی برای مطالعه برخوردار است. بر اساس مطالعات و بررسی‌های باستان‌شناختی درباره بناهای تدفینی و آرامگاهی در مراغه، قبور و گوردخمه‌های از هزاره اول ق.م. شناسایی شده است (Sattarnejad et al, 2020). در دوران اسلامی نیز ساخت مقابر در این منطقه ادامه پیدا کرد. در این شهرستان بناهای آرامگاهی متعددی از دوران مختلف باقی‌مانده که لزوم مطالعه و بررسی این بناها از جنبه‌های هنری، تاریخی، معماری، باستان‌شناسی، تاریخ و سایر علوم دارای اهمیت فراوانی است. گنبد سرخ یکی از زیباترین و در عین حال قدیمی‌ترین بنای آرامگاهی باقی‌مانده از دوران اسلامی آذربایجان ایران است. در این مقاله به تحلیل ویژگی‌های معماری، هنری، باستان‌شناختی آن پرداخته می‌شود. این پژوهش به دنبال پاسخ به پرسش‌های زیر است: ۱- در ساختار معماری گنبد سرخ مراغه، چه عناصر هنری و تزئینی به‌کار رفته است؟ ۲- آرایه‌های کاربردی به‌کار رفته در ساختار بنا، بیانگر

پژوهشگران پیشین انجام گرفته است. در پژوهش حاضر پس از معرفی بنا و تزیینات معماری آن، برجسته‌ترین تزیینات با توجه به موقعیت تاریخی بنا و پیشینه تاریخی تزیینات و نقش‌مایه‌ها مورد بررسی و تحلیل قرار می‌گیرند.

پیشینه پژوهش

نخستین اشاره به گنبد سرخ در مراغه، مربوط به دوران قاجاریه است. در این دوره جهانگردان اروپایی در سفرهای خود به مراغه اشاره‌های مختصر به این بنای مذهبی داشته‌اند. از جمله نخستین کسی که از این مقبره بازدید کرده جمیز موریه است. موریه در سفرنامه خود، از این بنا با نام قبر یکی از نوادگان چنگیزخان نام برده و تصویری از آن رسم کرده است (1888 Morier). بعدها رابرت بایرون در سفر خود به مراغه، به توصیف ساختار معماری این بنا پرداخته است (Byron, 1936:58). والتر هریس نیز در سفر خود از مراغه، به ساختار برج‌مقبره‌های مراغه اشاره مختصری داشت (Harris, 1:142-143). آنتوان سوروگین عکاس روسی - گرجی در دوره قاجار از گنبد سرخ بازدید و تصاویری از این بنا ثبت کرد؛ همچنین عبدالحسین میرزا فرمانفرما، در سال ۱۲۷۰ قمری ضمن بازدید از مراغه، از بناهای قدیمی شهر از جمله گنبد سرخ تصاویری تهیه کرد، که در زیر نویس تصویر عبارت «قبر وزیر هلاکوخان در خارج از مراغه» نوشته شده است؛ همچنین ماری ترزا^۱ در سال‌های ۱۹۵۰-۱۹۷۰

چه مفاهیمی است؟ نتایج این پژوهش می‌تواند در شناخت پیشینه عناصر هنری و کاربردی بناهای آرامگاهی منطقه شمال غرب ایران حائز اهمیت باشد و به عنوان الگوی مطالعات بعدی قرار گیرد.

روش پژوهش

هر پژوهش علمی چه به صورت میدانی و چه کتابخانه‌ای، مستلزم هدف و روش انجام کار مستدل و قاعده‌مند است که پژوهشگر را به سوی دوری از اشتباه در نتایج سوق می‌دهد. در این مقاله، شیوه پژوهش بر اساس هدف از نوع بنیادی و بر اساس ماهیت از نوع تاریخی است. این روش با هدف تجزیه و تحلیل هنرهای کاربردی به کار رفته در ساختار معماری گنبد سرخ مراغه انجام شده است. بدین منظور ابتدا موقعیت بنای مورد بحث در این طرح انتخاب، در ادامه آثار مورد مطالعه ثبت، عکس‌برداری و مستندسازی گردید. پس از مشخص شدن بقایای معماری و ترسیم پلان، یافته‌های حاصل از بررسی میدانی با اطلاعات موجود در متون و منابع مکتوب مطابقت داده شده است. برای انجام این کار تحقیقی ابتدا منابع مورد نیاز جمع‌آوری گردید، سپس برای دستیابی به یک دیدگاه کلی و هدفمند، منابع مورد بررسی و تحلیل قرار گرفتند. به‌طور کلی روش پژوهش در این نوشته، توصیفی - تاریخی و تحلیلی است که بر بنیاد بررسی‌های میدانی و مطالعات متون تاریخی - جغرافیایی قرون میانی اسلامی، سفرنامه‌ها، تصاویر عکاسان و مطالعات

^۱ Marie-Thérèse Ullens

(Morier, 1888:290; Byron, 1936:58)، که در این دوره بتدریج با گسترش شهر در چهار جهت اصلی، این بنا در داخل قسمتی از بافت شهر قرار گرفت. بر همین اساس این محدوده، در دوره سلجوقی در امتداد دشت بناب و داخل باغات قرار داشت (تصویر شماره ۱). سرخ در تاریخ ۱۵ دی ماه ۱۳۱۰ و به شماره ۱۳۴ در فهرست آثار ملی ایران به ثبت تاریخی رسیده است (دیباج، ۱۳۴۶: ۸۸).

توصیف کلی بنا

گنبد سرخ قدیمی‌ترین و نفیس‌ترین اثر از چهار برج مقبره‌ای موجود در شهر مراغه است (خیری، ۱۳۸۵/۱: ۲۱۵). نام خود را از رنگ قرمز آجرهای به کار رفته در نمای ساختمان گرفته است (هیلن براند، ۱۳۸۰: ۲۷۷). این بنا دارای نقشه چهارگوش و در دو طبقه بنا شده است. نقشه داخلی اتاق مقبره، مربع شکل، و اندازه هر ضلع آن ۵/۹۵ متر است. کف اصلی آن با تخته سنگ‌های مستطیل شکل بزرگ پوشانده بودند که در وضع کنونی روی این کف را با آجرهای معمولی مفروش کرده‌اند (حاتم، ۱۳۷۹: ۱۳۳-۱۳۲). برج‌های مراغه هر کدام طبقه‌ای زیرزمینی دارند که شاید محل واقعی تدفین بوده باشد. در حالی که سنگ‌قبر یادبود در اتاق بالا قرار داشت (پوپ و آکرمن، ۱۳۸۷/۳: ۱۲۳۱). قسمت تحتانی گنبد سرخ شامل سرداب به ابعاد ۵/۵۵ متر می‌باشد و کاملاً مربع شکل است (بهارتاش، ۱۳۸۷: ۷۱). در وسط این دخمه یک پایه مربع شکل به ضخامت ۶۵ و بلندای

میلادی از گنبد سرخ تصاویری تهیه کرده است. پژوهشگران مختلفی چون آندره گدار (Godard, 1965)، هیلن براند (۱۳۸۰)، آرتور پوپ (۱۳۸۷)، ویلسون (۱۳۶۶) اسماعیل دیباج (۱۳۴۶)، عیسی بهنام (۱۳۴۲)، مهران بهارتاش (Sattarnezhad et al, ۱۳۸۷)، سعید ستارنژاد (Sattarnezhad et al, 2020) و سایر پژوهشگران در مطالعات خود به این بنا اشاره‌های کرده‌اند. در این پژوهش‌ها عموماً به معرفی کلی ساختار معماری بنا پرداخته شده و کمتر به هنرهای کاربردی ساختار معماری توجه شده است؛ بر همین اساس این پژوهش برای نخستین بار به هنرهای کاربردی در ساختار معماری گنبد سرخ پرداخته و به مطالعه سیر تحول این عناصر هنری و کاربردی نیز اشاره‌های شده است.

موقعیت مکانی

بنای موسوم به گنبد سرخ که در زبان ترکی مردم محل با نام «قیرمزی گونبد» شناخته می‌شود، در محدوده خیابان ارجمندی و ۴۰۰ متری گورستان آقالار (بوستان آقالار فعلی) واقع شده است. این گورستان به عنوان یکی از قبرستان‌های تاریخی شهر (احتمالاً ایلخانی) مراغه محسوب می‌شد که پیشتر محل دفن پیروان حیدری در شهر مراغه بوده است. بر اساس تصاویر باقی‌مانده از دوره قاجار، سابق در این محل، آرامگاه و بناهای یادمانی از جمله برج مقبره سفید قرار داشت که امروزه آثاری از آن‌ها قابل مشاهده نیست. گنبد سرخ، تا دوره پهلوی دوم، بیرون از دروازه شهر قرار داشت

دارای جلوه خاصی است (حاتم، ۱۳۷۹: ۱۳۳). گنبد سرخ جای شگفتی بوده که کمتر مقبره‌ای در ارتباط با چهره‌های بزرگ سیاسی اوایل سده‌های میانه باقی مانده است (هیلن براند، ۱۳۸۰: ۲۷۷).

جیمز موریه گنبد سرخ را از بناهای مغولی در نظر گرفته است (Morier, 1818: 290). رابرت بیرون برخلاف جیمز موریه، گنبد سرخ را بناهای متعلق به سده ۱۲ میلادی می‌داند (Byron, 1936: 58). با این حال براساس کتیبه باقی مانده در بالای طاق‌نمای درگاه ورودی این بنا در تاریخ یازدهم ماه شوال سال ۵۴۲ هجری ساخته شده است (Godard, 1965: 301؛ هیلن براند، ۱۳۸۰: ۲۷۷). اساس گنبد سرخ با عنوان قدیمی‌ترین بنای آجری باقی مانده در شهرستان مراغه محسوب می‌شود. این بنا در دوره سلجوقیان و به دستور حاکم محلی منطقه در بیرون از شهر مراغه ساخته شده است. قرارگیری مقبره بیرون از شهر و در دشت، یک سنت ترکی است که به عنوان مثال مقبره‌های خرقان قزوین نیز در یک دشت (چراگاه صحرائشینان) ساخته شده‌اند (هیلن براند، ۱۳۸۰: ۲۷۵). گنبد سرخ در سال ۵۴۲ هجری (۱۱۴۸ میلادی) ساخته شده و اکنون یکی از بهترین نمونه‌های صنعت سلجوقی است که تقریباً نمونه کامل تناسب معماری می‌باشد (ویلسون، ۱۳۶۶: ۱۶۱ - ۱۶۰) (پلان شماره ۱) (تصویر ۲).

هویت مقبره (شخص متوفی)

هویت مقابر غیر مذهبی، در کل، پس از مرگ صاحبان آن‌ها در حافظه عامه چنان باقی نمی‌ماند، تاریخچه این بناها به سرعت به خرافه‌های تاریخی

۹۰ سانتیمتر برپاست که طاق‌های ضربی آجری از یک طرف بر این پایه و از طرف دیگر بر دیوارهای اطراف تکیه دارند. این پوشش ضربداری با آجر و از نقش‌های مربع و درهم شبیه به ستاره درست شده است. در ضلع غربی دخمه، هم محور با مدخل ورودی آن، پنجره‌ای دیده می‌شود که به بیرون راه دارد و جریان هوا و روشنایی دخمه را تأمین می‌کند (حاتم، ۱۳۷۹: ۱۳۴).

جبهه اصلی ساختمان به طرف شمال است که در جلو آن پنج پله و پله‌های ششم و هفتم آن داخل درگاه شده‌اند. جبهه مزبور به وسیله نیم ستون‌های محکمی که زوایای ساختمان را تزئین کرده‌اند. درگاه ورودی دارای طاق‌نمای زیبایی که کتیبه‌ای با اشکال هندسی آن را تزئین کرده است (Godard, 1965: 301). دور کتیبه مزبور را نوشته‌ای به خط کوفی احاطه کرده است (Byron, 1936: 58). قسمت پایین بنا، بالای نیم‌ستون‌ها، زوایا و بالای ستونچه‌هایی که قوس‌ها روی آن‌ها قرار گرفته همه از سنگ هستند. بقیه آجر نمایان و باکمال ظرافت بندکشی شده و رنگ قرمز آن‌را چند قطعه کاشی‌کاری برنگ آبی فیروزه‌ای نمایان‌تر کرده است (Godard, 1965: 301). سردر بنا که با کاشی آبی آرایش یافته و این از نمونه‌های کاشی رنگی است که برای تزئین جدار خارجی بکار رفته است و این عمل بعدها عمومیت پیدا نمود (ویلسون، ۱۳۶۶: ۱۶۰). این سردر از لحاظ تزئین با کاشی-

کاری آبی رنگ، آجرکاری و گچ‌بری ظریف، کتیبه‌های کوفی آجری و نقش و نگارهای گوناگون

تبدیل می‌شد و در ردیف مقابری با پیوندهای مذهبی در می‌آمدند (هیلن براند، ۱۳۸۰: ۲۶۱). بر همین اساس گنبد سرخ، مزار شخص مجهولی بوده و فقط مطابق کتیبه بالای درگاه بزرگ چنین معلوم می‌شود؛ به دستور عبدالعزیز بن محمود بن سعد یکی از حکمرانان مراغه که لقب قوام یا رئیس آذربایجان داشته ساخته شده است (بهنام، ۱۳۴۲: ۴؛ دیباج، ۱۳۴۶: ۸۹). معمار سازنده آن بنب‌بکر محمد بن بندان بنا، فرزند محسن معمار، بوده است (کارنگ، ۱۳۵۰: ۹). جیمز موریه بنا را محل دفن یکی از نوادگان چنگیزخان مغول در نظر گرفته (Morier, 1818: 290) و عبدالحسین میرزا فرمانفرما بنا را متعلق به قبر وزیر هلاکوخان دانسته است. در این میان برخی از پژوهشگران گنبد سرخ را محل دفن خلیفه عباسی «مُستَرشد بالله» می‌دانن. براساس کاوش‌های باستان‌شناختی سال ۱۳۹۷ مشخص شد که مقبره خلیفه در مجاورت گنبد‌های کبود و مدور قرار دارد. هیلن براند اعتقاد دارد که گنبد سرخ مقبره امیری از احمدیلی بوده (هیلن براند، ۱۳۸۰: ۲۷۷)؛ و ساختمان بنا در تاریخ ۵۴۲ به پایان رسیده است (بهنام، ۱۳۴۲: ۴). به‌طور کلی این مقبره متعلق به یکی از اتابکان سلجوقی است.

صلیب تزئین شده است (ویلسون، ۱۳۶۶: ۱۶۰). گنبد سرخ، ساختمان چهار گوش که دارای یک تالار مربع که به وسیله گنبدی پوشیده شده که از داخل مقرنس کاری است و هنوز به خوبی محفوظ مانده است (Godard, 1965: 301). با توجه به معماری بنا و ساقه منشوری موجود بر فراز بقعه می‌توان نتیجه گرفت که یقیناً گنبد سرخ دارای بامی به شکل هرم هشت سطحی بوده است (حاتم، ۱۳۷۹: ۱۳۳).

هنرهای کاربردی

هنرهای کاربردی به هنرهایی اطلاق می‌شود که علاوه بر جنبه زیبایی و هنر، جنبه کاربردی و مصرف عمومی نیز داشته باشد (حمزه‌لو، ۱۳۸۱: ۴۱۶). محمد کریم پیرنیا در کتاب معماری ایران نوشته است: «اگر در کشورهای دیگر هنرهای وابسته به معماری مانند، درودگری، سنک تراشی و نقش بندی، پیرایه به شمار می‌آید، در کشور ما چنین نبوده است. گره‌سازی با گچ و کاشی و خشت خام و پخته و کاشی‌تراش یا پیش‌بر با خشتی و مانند آن‌ها بیشتر بخشی از کار بنیادی ساختمان است» (همان). اشکال در هم پیچیده هندسی، ترکیبات خطاطی و خوشنویسی که به وسیله هنرهای کاربردی چون کاشیکاری، گچبری، منبت‌کاری، نقاشی یا دیوارنگاری، آجرکاری، کتیبه‌نگاری، حجاری و سنگ‌تراشی، آئینه‌کاری و غیره است، در آرایش بناها نقش می‌بندند و شاهکارهای بی‌بدیل را در معماری اسلامی پدید می‌آورند (همان: ۴۱۷). در گنبد سرخ مراغه

مصالح بنا و آرایه‌های بکار رفته در بنا

مصالح مورد استفاده در بنای گنبد سرخ، آجر و ملاط آن مخلوطی از گچ و ماسه است (حاتم، ۱۳۷۹: ۱۳۲). گنبد سرخ برجی است مربع شکل که از آجر ساخته شده، ولی پی آن از سنگ تراش روشن رنگ و با سنگ‌های قرمز و سیاه به شکل

تزیینات به وسیله هنرهای کاربردی انجام شده که شامل: کاشیکاری، آجرکاری، گچبری و کتیبه‌نگاری است.

آجرکاری

آجر از مهم‌ترین مصالح در تاریخ معماری ایران و اصلی‌ترین ماده در معماری اسلامی ایران است. شرایط اقلیمی، این امکان را فراهم ساخته تا در طول تاریخ، آجر اصلی‌ترین نقش را در برپایی ساختمان‌ها و زیباسازی معماری ایفا کند (مکی‌نژاد، ۱۳۸۸: ۱۹۴). بناهای عهد سلجوقی روشنگر این موضوع است که برآورد کلیه مسائل سازه‌ای، از قبیل نیروهای کششی، فشاری و حتی برشی با چنان دقتی انجام گرفته که انتقال نیرو در آجرها توانسته موجب ایستایی بنا که نزدیک به ده قرن از ساخت آن می‌گذرد، شود (گلابچی و جوانی دیزجی، ۱۳۹۲: ۳۴۶). در دوره سلجوقی از آجر به عنوان مصالح اصلی برای کلیه بناهایی چون کاروانسراها، آب‌انبارها، بناهای شاهی، بناهای عمومی، مساجد، برج‌مقبره‌ها، میل‌های بلند مساجد و مواردی دیگر سبب اسکلت‌سازی اصولی آنها شده و ضمناً برای نماسازی نیز از آجر به شکل آمود پوشش جدا از اسکلت و یا پیوند و ترکیب با استخوان‌بندی بنای عظیم از حسن سلیقه و خلاقیت در هنر آجرکاری به‌وجود آمده است (زمرشیدی، ۱۳۸۴: ۱۷-۱۶). آجرکاری یعنی هنر چیدن آجر در ابنیه به منظور عرضه نماهای تزیینی، مناسب با شکل و هیئت کلی بنا را تزیینات آجرکاری می‌نامند (شکفته و دیگران، ۱۳۹۴: ۸۷).

آجرکاری در گنبد سرخ مراغه به دو روش انجام شده است، ابتدا همانند گذشته نمای تزیینی آجری با چیدن آجرهای بنا همراه شده، مانند اسکلت خود بنا و دیگر این‌که پس از پایان سفت‌کاری، یک پوشش تزیینی از آجر به صورت پوسته خارجی بر روی بنا افزوده شده است که تمام ایوان‌های بیرونی بنا تا زیر گنبد از این شیوه استفاده شده است. انواع آجرهای به کار رفته در گنبد سرخ مراغه شامل؛ آجر تراش و پیش‌بر که رنگ آجرها تماماً قرمز بوده و به همین دلیل به گنبد سرخ مراغه معروف شده است.

اشکال تزیینات آجری شامل؛ طرح‌های هندسی و کتیبه‌نگاری است. در نمای بیرون بنا، از آجرچینی به صورت طرح چلیپایی، آجر با تلفیق کاشی به شکل عناصر تزیینی هندسی و گره، باعث کاستن از یکنواختی ظاهر بیرون بنا و سبب زیبایی ویژه‌ای شده است. در جبهه شمالی و بالای سردر گنبد سرخ کتیبه‌ای که از آجرهای تراشیده شده قرمز نوشته شده، تاریخ بنا را مشخص می‌سازد. خط این کتیبه به کوفی بوده و در آن به عربی تاریخ بنا این چنین نگاشته شده است: «بنی‌المشهد فی اللحدی عشر من شوال سنه اثنین و اربعین و خمسائه» و در حاشیه پهلوی شرقی آیه زیر نوشته شده است «بسم‌الله الرحمان الرحیم لاتقنطوا من رحمہ الله» (دیباج، ۱۳۴۶: ۸۸).

ستون‌های گوشه‌های نمای جلو زیباترین آجرکاری در ایران، و شاید بدین سبب، زیباترین در جهان باشد (پوپ و آکرمن، ۱۳۸۷/۳: ۱۲۳۱؛ ویلسون، ۱۳۶۶: ۱۵۰). در آجرکاری گنبد سرخ

مراغه، نقش چلیپا در سطح وسیعی کار شده است؛ که از شاهکارهای خلق نقش چلیپا و چلیپای شکسته در هنر معماری دوره سلجوقی است (رضالو، ۱۳۹۲: ۱۹). نقش چلیپا در سایر مراغه نیز به کار رفته است (Sattarnezhad et al, 2020)؛ بر همین اساس کاربرد وسیع نقش چلیپا در بناهای آرامگاهی دوره سلجوقی با اعتقاد به برج مقبره‌های این که این نقش، نماد روح است و به متوفی حیات دوباره خواهد بخشید، بنا را با چلیپا تزیین می‌کنند (حسن، ۱۳۶۸: ۴۶) (تصویر ۳).

نُغُول

نغول که جمع آن به معنی گودی، به کار می‌رود، همانند طاق‌نما، جنبه تزیینی در نمای ساختمان دارد و اغلب دارای شکل هندسی مستطیل و یا مربع می‌باشد که در بالای سردرها و در حاشیه زیرگنبدها و گاه به صورت ترکیبی همراه با طاق‌نما ساخته می‌شود، مانند ایوان شمالی مسجد جامع گناباد (قرن ۷ هجری) که با نغول مربع در بالای هر طاق مشخص شده و گنبد سرخ مراغه (قرن ۶ هجری) که تزیین نماهای آن از طاق‌نماها و نغول استفاده شده است (آیوازیان، ۱۳۷۶: ۳۵ - ۳۳) (تصویر شماره ۵).

کاشی‌کاری

آغاز استفاده و بهره‌گیری از کاشی در معماری عهد اسلامی به درستی روشن نیست. بررسی‌ها و

کاوش‌های محوطه‌ها و شهرهای اسلامی حکایت از آن دارد که از اواخر قرن چهارم هجری هنرمندان با ساخت کاشی و نحوه لعاب‌دهی آن آشنا بوده‌اند. همچنین در بعضی منابع تاریخی و ادبی می‌خوانیم که استفاده از کاشی در آرایش بناها در اوایل اسلام مرسوم و متداول بوده است (کیانی، ۱۳۸۷: ۱۳۰). آندره گدار^۱ درباره کاشی‌کاری نماهای بنا می‌نویسد که معمار گنبد سرخ مسلماً می‌خواسته است با چند تکه کاشی‌کاری، جلوه بیشتری به کار خود بدهد؛ اما هدف او ایجاد اثری تزیینی نبوده است. او بنا را نه با رنگ، که با طرح و سایه روشن تزیین کرده است، مانند پیشینیان خود (گدار، ۱۳۴۵: ۴۵۲). لچکی‌های طاق‌نمای ورودی بنا با نقوشی از سفال لعاب‌دار و بی‌لعاب پر کاربرد در اواخر دوره سلجوقیان تزیین یافته است (کارنگ، ۱۳۵۰: ۹) و، بر نیم‌ستون‌های چهار گوشه خارجی، قطعات سفال آبی‌رنگ در زمینه آجری دیده می‌شود. این تزیینات اولین نمونه از کاربرد رنگ در نمای مقبره است و مقایسه این بنا با ابنیه متقدم‌تر نشان می‌دهد که، تا پیش از آن، تزیین رنگین در بناها به کار نرفته است. اما بلافاصله پس از احداث گنبد سرخ، این تزیین رواج یافته است (حاجی قاسمی، ۱۳۸۹: ۵۶). گنبد سرخ مراغه مرحله مهمی از معماری اسلامی ایران را نشان می‌دهد و آن آغاز پیدایش کاشی‌کاری در تزیین خارجی ابنیه در شمال کشور است (گدار، ۱۳۴۵: ۴۵۲)؛ اما بر اساس بررسی و مطالعات شهریار عدل، کتیبه کاشی مناره مسجد دامغان به تاریخ

^۱ Andre Godard (1881-1950).

کتیبه‌نگاری

نگارش خطوط و کتیبه‌ها از جمله هنرهای کاربردی در آرایش گنبد سرخ مراغه است که در نمای خارجی به کار رفته است. تزیین خطی و کتیبه‌ای، یکی از مهم‌ترین بخش تزیینات این بنا را تشکیل می‌دهد. مضمون کتیبه‌ها اغلب شامل آیات قرآنی، تاریخ ساخت بنا و جاودانه کردن خاطره زهد بنیانگذاران می‌شود. کتیبه‌های این بنا همگی به خط کوفی تزیینی هستند و جنس حروف آن‌ها از تکه‌های منظم و دقیق آجرهای قرمز روشن و سفال‌های تراشیده است. این حروف آجری و سفالی با برخورداری از ریشه و عمق کافی در بستری از آندود گچ رنگی متمایل به آبی و ملاط تعبیه شده و هم اکنون نیز از استحکام قابل توجه برخوردار هستند. نام و القاب کسی که دستور احداث این بنا را صادر کرده‌اند و نیز تاریخ انجام کارهای ساختمانی و اتمام بنا در کتیبه‌های نمای شمالی برج نگاشته شده است. کتیبه‌های جانب شرق و جنوب برج به آیات قرآنی مزین شده و کتیبه‌های نمای غربی بنا، معرف سازندگان گنبد سرخ می‌باشد (خیری، ۱۳۸۵/۱: ۲۱۹ - ۲۱۶).

کتیبه‌های گنبد سرخ به شرح زیر می‌باشد:

امر بناء هذه القبه الامير الرئيس العالم فخرالدین عمادالاسلام قوام آذربیکان ابوالعزیز بن عبدالعزیز بن محمود بن سعد یدیم الله علاه». در اینجا نخست اشاره به ابوالعزیز بن عبدالعزیز بن محمود بن سعد یدیم که دستور ساخت این گنبد را داده، شده است (سلماسی‌زاده، ۱۳۵۲: ۶۵۱).

حدود ۴۵۰ هجری قمری کهن‌ترین نمونه بازمانده از کاربرد کاشی در معماری ایران است (عدل، ۱۳۶۱: ۲۹۹) (تصویر ۴).

گچ‌بری

گچ به‌عنوان یکی از مصالح ساختمانی، برای آندود بناها در فضای داخلی، بخش‌هایی از کارهای تزییناتی در بیرون بنا و اغلب برای ایجاد حجم‌ها و تزیینات داخلی بناها به‌خصوص مساجد و به‌ویژه محراب مساجد به‌کار می‌رفت (گلابچی و جوانی دیزجی، ۱۳۹۲: ۳۸۰). با وجود امتیازهای تزیینی سازه‌های آجر ساده، کاربرد گچ‌بری هرگز به‌طور جدی ترک نشد. این صنعت در بناهای ایرانی و سنت تزیینی آن ریشه‌ای عمیق دارد. اقتصادی بودن، سرعت و روانی کار و تنوع نامحدود نقش‌های گچ‌بری، همگی از امتیازهای آن است (پوپ و آکرمن، ۱۳۸۷: ۱۵۲۰). در دوره سلجوقی انواع تزیینات آجری (در شکل انواع رج‌بندی، گره‌سازی، بافت‌های متضاد و ...) و گچی (به‌صورت سفیدکاری، گچ‌بری شیرو شکری، برجسته، برهشته و ...) رواج و گسترش زیادی پیدا کرد (دادور و مصباح اردکانی، ۱۳۸۵: ۶). داخل بنای گنبد سرخ با آندودی از گچ پوشیده شده و بر آن اثری از نقاشی و یا گچ‌بری دیده نمی‌شود، همچنین کتیبه‌ها و نقوش هندسی که با آجر سرخ تراشیده، آجر و کاشی مینایی رنگ بر بالای درگاه بنا ساخته شده‌اند بر زمینه‌ای از گچ، که در گذشته سفید بوده و اکنون خاکستری شده خودنمایی می‌کند (Godard, 1934) (تصویر ۵).

براند، ۱۳۸۰: ۲۷۷) که این طایفه از سال ۵۱۰ ه.ق. تا حدود سال‌های ۶۰۰ ه.ق. در مراغه حکومت می‌کرده‌اند (بیگ‌باباپور، ۱۳۸۸: ۶۷۹). در جبهه شمالی و بالای سردر گنبد سرخ کتیبه‌ای که از آجرهای تراشیده شده قرمز نوشته شده، تاریخ بنا را مشخص می‌سازد. خط این کتیبه به کوفی است و در آن به عربی تاریخ بنا این چنین نگاشته شده است:

«بنی المشهد فی اللحدی عشر من شوال سنه اثنین و اربعین و خسمائه» و در حاشیه پهلوی شرقی آیه زیر نوشته شده است «بسم الله الرحمن الرحیم لا تقنطوا من رحمه الله» (دیباج، ۱۳۴۶: ۸۸). خدای متعال در آیه ۵۳ سوره زمر با لحنی آکنده از نهایت لطف و محبت، آغوش رحمتش را به روی همگان باز کرده و فرمان عفو همه گنهکاران را صادر نموده، می‌فرماید: «به آن‌ها بگو ای بندگان من که بر خودتان اسراف و ستم کرده‌اید! از رحمت خداوند نومید نشوید که خدا همه گناهان را می‌بخشد که او بخشنده و مهربان است. (قُلْ يَا عِبَادِيَ الَّذِينَ أَسْرَفُوا عَلَىٰ أَنفُسِهِمْ لَا تَقْنَطُوا مِن رَّحْمَةِ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ يَغْفِرُ الذُّنُوبَ جَمِيعًا إِنَّهُ هُوَ الْغَفُورُ الرَّحِيمُ). دقت در تعبیرات این آیه، نشان می‌دهد که از امیدبخش‌ترین، آیات قرآن مجید نسبت به همه گنهکاران است، شمول و گستردگی آن، به حدی است که طبق روایتی، امیرمؤمنان علی (علیه السلام) فرمود: «در تمام قرآن آیه‌ای وسیع‌تر از این آیه نیست (تفسیر نمونه، ۱۳۷۴/۱۹: ۴۹۹). در حاشیه پهلوی غربی دو سطر «عمل العبد المذنب الراجی الی عفو الله» بنی بکر محمد بن بندان البنا

در این کتیبه صورت نوشتاری آذربایجان را «آذربیکان» ثبت شده است. صورت نوشتاری آذربیکان در برخی متون تاریخی ثبت شده است؛ از جمله کتاب بستان‌السیاحه نوشته زین‌العابدین بن اسکندر شیروانی در باره کاربرد واژه آذربیکان چنین نوشته است: «آذربایجان: جمیع بلادش از اقلیم چهارم و آب و هوای همگی بهجت توام است قدیم الایام آن مکان را آذربیکان گفتندی چه که آذر در لغت فرش آتش را گویند و بیکان بکاف فارسی محلّ و مکان را گویند یعنی آتشفشان و آتشفکده چون در بدو حال در آنجا آتشفکده چند احداث کرده بودند لهذا مسمی باذربیکان گشته و عربان معرب نموده آذربیکان گفتند در عمارات آن دیار اختلاف بسیار است جمعی گویند بانی آنجا آذرین اسود بن سام بن نوح بود و بعضی گویند آذربیکان بن بورد بن سام آنجا را عمارت نموده» (شیروانی، بی‌تا: ۳۲). ابن صیرفی در کتاب نزهة النفوس و الأبدان فی تواریخ الزمان (صیروفی، ۱۹۷۰/۳: ۴۰۸) و محمد بن علی بروسوی در کتاب أوضح المسالک إلی معرفة البلدان و الممالک (بروسی، ۱۴۲۷: ۱۳۴) به صورت آذربیکان ثبت کرده‌اند.

در کتیبه گنبد سرخ قوام آذربایجان را شخصی بانام «ابوالعزیز بن عبدالعزیز بن محمود بن سعد یدیم الله علاه» معرفی کرده است. تاریخ ایران در اواخر دوره سلجوقی به قدری پیچیده است که تشخیص قوام آذربایجان در این تاریخ کار مشکلی است (بهنام، ۱۳۴۲: ۴). به نظر می‌رسد که امیر عبدالعزیز از امرای احمدیلی (به تاریخ ۵۴۲) است (هیلن

بن المحسن معمار نوشته شده است (دیباچ، ۱۳۴۶: ۸۹-۸۸). این کتیبه بدین معناست که این به دست بنده گناهکار و امیدوار به بخشش الهی بنی بکر محمد پسر بندان بنا پسر محسن معمار ساخته شد (بیگ باباپور، ۱۳۸۸: ۶۷۶) (تصویر ۶).

نتیجه گیری

گنبد سرخ مراغه نقطه عطف و اوج اجرای هنرهای کاربردی در زمان خود بوده است و یکی از بناهایی است که دست کم پنج رشته هنری را از زمان سلجوقی و پیش از آن حفظ کرده و میراثی گرانقدر برای آیندگان به یادگار گذاشته است. تزیینات معماری اسلامی شامل گچبری، سنگ کاری، آجرکاری، کاشی کاری و کتیبه نگاری هستند که گاه به صورت جداگانه و گاه ترکیبی با یکدیگر نمایی بدیع و زیبا ارائه کرده اند. در تزیینات معماری گنبد سرخ مراغه که نمونه کامل معماری عصر سلجوقی در مراغه است می توان به تزیینات هندسی با کاشی و آجر، در سردر ورودی گنبد سرخ مراغه اشاره کرد که با ترکیبی از خطاطی و نقش های هندسی، ظرافت و زیبایی خاصی را پدید آورده است. هنرمندان ایرانی با به کارگیری طرح های گوناگون از طرح ساده هندسی گرفته تا خوشنویسی در تزیینات وابسته به معماری، توانسته است خلاقیت، ابتکار و نبوغ خود را به نمایش بگذارد. در آثار معماری اسلامی پیام اصلی، به طور مستقیم از طریق استفاده و کاربرد کتیبه ها ابلاغ می شد و در مورد بناهای غیر مذهبی این کتیبه ها، اشاره به اوضاع تاریخی، تاریخ احداث بنا و آیاتی از قرآن مجید دارد. به طور کلی آنچه از متن پژوهش حاضر

کسب شد هنرهای کاربردی در ساختار معماری گنبد سرخ از بناهای قدیمی تر خود الهام گرفته است؛ با این حال مطالعه سیر تاریخی این عناصر هنری در منطقه شمال غرب ایران نشان می دهد که پیشینه بسیاری از هنرهای کاربردی چون آجرکاری، گچبری، کاشی کاری، کتیبه نگاری در مقابر، متعلق به گنبد سرخ است؛ همچنین دقت در مضامین کتیبه ها و آجرکاری های این بنا، بیانگر اعتقاد به جهان پس از مرگ بوده و رویدادهای سیاسی، تاریخی دوران سلجوقی را نیز تا حدودی نشان می دهد.

پی نوشت

۱- از دوره صفوی، محلات شهر مراغه به دو گروه حیدری و نعمتی تقسیم بندی شده بود. بررسی ساختار شهری مراغه بیانگر این است که با توجه به مرکزیت مسجد جامع، محلات به دو بخش شرقی و غربی تقسیم می گردید، بخش شرقی شامل محله های دروازه، خان کوچه سی، قالا اشیکی (بیرون قلعه)، کوره خانا و... به سرکردگی محله دروازه به گروه نعمتی تعلق داشت. و بخش غربی شهر شامل محله های قیرخ آایق (چهل پا)، ملامعزالدین، قاضی، گیلاسوق، فواره مسجد، ملامحمود، شجاع الدله، ملارستم به سرکردگی محله قیرخ آایق به گروه حیدری تعلق داشت. این دو گروه قبرستان های جدا از هم داشته اند که قبرستان آقارار مخصوص اموات حیدری و قبرستان دروازه برای گروه نعمتی تعلق داشت.

منابع

ابن صیروفی، علی بن داوود، ۱۹۷۰، نزهة النفوس و الأبدان فی تواریخ الزمان، جلد ۳، قاهره، وزارت الثقایه.

- اصطخری، ابراهیم بن محمد، ۱۹۲۷، مسالک و ممالک، بیروت، دارالصادر.
- آرین، منوچهر، ۲۰۰۱، گزارش وابستگی برج‌های مراغه با کارهای رصدخانه‌ای، مجموعه مقالات بزرگداشت خواجه‌نصیرالدین طوسی، تبریز.
- بروسوی، محمد بن علی، ۱۴۲۷، اوضح المسالک الی معرفه البلدان و الممالک، بیروت: دارالغرب السلامی.
- بهارتاش، مهران، ۱۳۸۷، گنبد سرخ نمادی از مکتب معماری آذربایجان، تبریز، آذربایگان.
- بیگ‌باباپور، یوسف، ۱۳۸۸، کتیبه‌های آجری خط کوفی در هنر معماری سده ششم هجری "گنبد سرخ مراغه"، پیام بهارستان، دوره ۲، شماره ۵، ۶۷۵-۶۸۴.
- پوپ، آرتور و فیلیس آکرم، ۱۳۸۷، سیری در هنر ایران، جلد سوم، تهران: انتشارات علمی فرهنگی.
- حاتم، غلامعلی، ۱۳۷۹، معماری اسلامی ایران در دوره سلجوقیان، تهران، انتشارات جهاد دانشگاهی.
- حاجی قاسمی، کاکبیز، ۱۳۸۹، گنجنامه فرهنگ آثار معماری اسلامی ایران، دفتر سیزدهم: امامزاده‌ها و مقابر (بخش سوم): مرکز اسناد و تحقیقات دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه شهید بهشتی.
- حسن، مهدی، ۱۳۶۸، چلیپا و چلیپای شکسته؛ نماد روح (نمونه‌ای درهم تنیده از این دو نقش در ایران)، ترجمه احمد حب علی موجانی، مجله باستان‌شناسی و تاریخ، شماره ۲، صص ۴۹-۶۶.
- حمزه‌لو، منوچهر، ۱۳۸۱، هنرهای کاربردی در گنبد سلطانی، هنر و معماری: نشریه اثر، شماره ۳۳ و ۳۴.
- خیری، سیروس، ۱۳۸۵، معماری و تزیینات ستون‌های چوبی دوره صفویه در آذربایجان، جلد اول، تبریز، مهد آزادی.
- دادور، ابوالقاسم، مصباح اردکانی، نصرت الملوک، ۱۳۸۵، بررسی نقوش و شیوه تزیین تویی گچی ته آجری در بناهای دوره سلجوقی و ایلخانی، نشریه هنرهای زیبا، شماره ۲۶، صص ۹۵ - ۸۵.
- دیباچ، اسماعیل، ۱۳۴۶، آثار و ابینه تاریخی آذربایجان، تهران: انتشارات شاهنشاهی.
- رضالو، رضا، یحیی آیراملو و اسدالله میرزاآقاجانی، ۱۳۹۲، مطالعه سیر تحول نقوش چلیپایی در تزیینات معماری دوره اسلامی ایران و زیبایی‌شناسی و نمادشناسی آن، نشریه هنرهای زیبا - هنرهای تجسمی، شماره ۱، دوره ۱۸، صص ۱۵-۲۴.
- زمرشیدی، حسین، مصالح‌شناسی سنتی، ۱۳۸۴، تهران: انتشارات آزاده.
- شهرکی فرخنده، مرجان، ۱۳۹۵، بررسی قبور و آرامگاه‌های دوره اسلامی سیستان، مطالعات تاریخ اسلام، سال ۸، شماره ۲۹، صص ۶۰ - ۲۹.
- شیروانی، زین العابدین بن اسکندر، بی‌تا، بستان السیاحه، تهران: کتابخانه سنایی.

Morier, James. 1818. A Second Journey Through Persia, Armenia, and Asia Minor, to Constantinople, Between the Year 1810 and 1816 (etc.) Austrian National Library. Sattarnejad, S Parvin, S Mastalizadeh M (2020), *Stylistics study of Gowijeh Qaleh's rock-cut tomb; Maragheh*, Anastasis. Research in Medieval Culture and Art Vol. VII, No. 1. SATTARNEZHAD, S., PARVIN, S., & HENDIANI, E. (2020). THE SYMBOLOGY OF SWASTIKA IN THE GONBAD-E-SORKH TOMB. *Codrul Cosminului*, 26(1).

عدل، شهریار، ۱۳۶۱، کتیبه کاشی منار مسجد جامع دامغان (حدود ۴۵۰ ه.ق.) کهن‌ترین نمونه بازمانده در جای از کاربرد کاشی در معماری اسلامی ایران، اثر، صص ۲۹۷ - ۳۰۲.

کارنگ، عبدالعلی، ۱۳۵۰، ابنیه و آثار تاریخی مراغه، تبریز: اداره کل آموزش و پرورش آذربایجان شرقی).

کیانی، محمدیوسف، ۱۳۸۷، معماری ایران در دوره اسلامی، تهران: انتشارات سمت.

گدار، آندره، هنر ایران، ۱۳۴۵، ترجمه بهروز حبیبی، تهران: دانشگاه ملی ایران.

گریشمن، رومن، ۱۳۸۶، ایران از آغاز تا اسلام، ترجمه محمد معین، تهران، انتشارات آگاه.

گلابچی، محمود و آیدین جوانی دیزجی، ۱۳۹۲، فن‌شناسی معماری ایران، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

ویلسون، ج کریستی، ۱۳۶۶، تاریخ صنایع ایران، ترجمه عبدالله فریار، تهران: انتشارات فرهنگسرا.

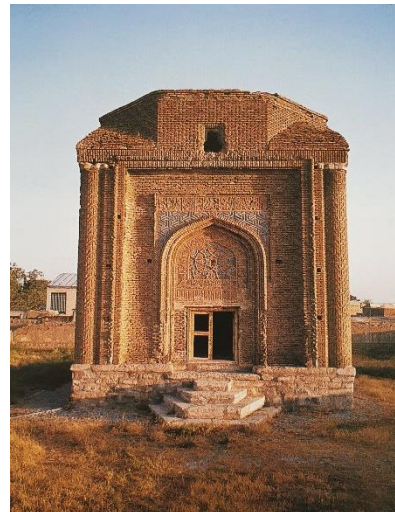
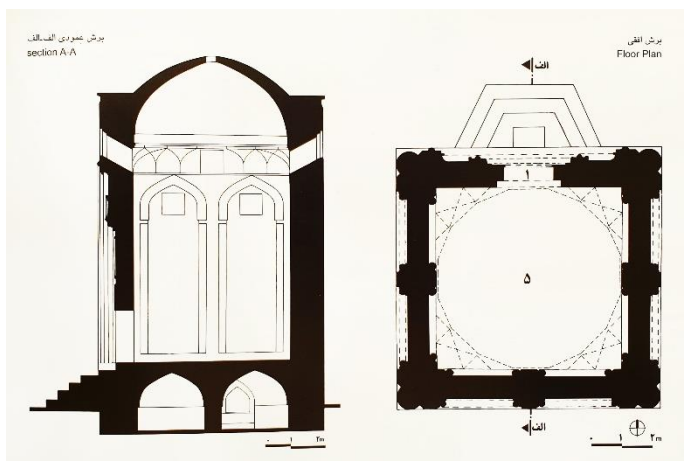
Byron, Robert, (1936), Road to Oxiana, London.

Godard, Andre (1965). The Art of Iran. New York.

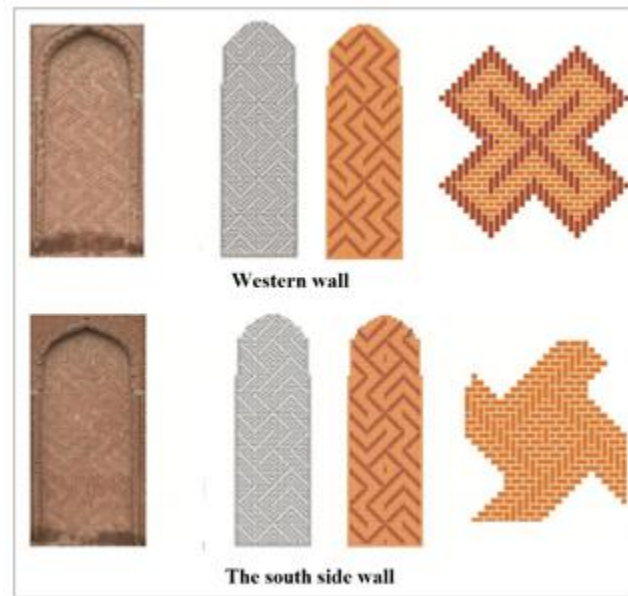
Harris, W. (1896). *From Batum to Baghdad: Viâ Tiflis, Tabriz, and Persian Kurdistan*. W. Blackwood and sons.

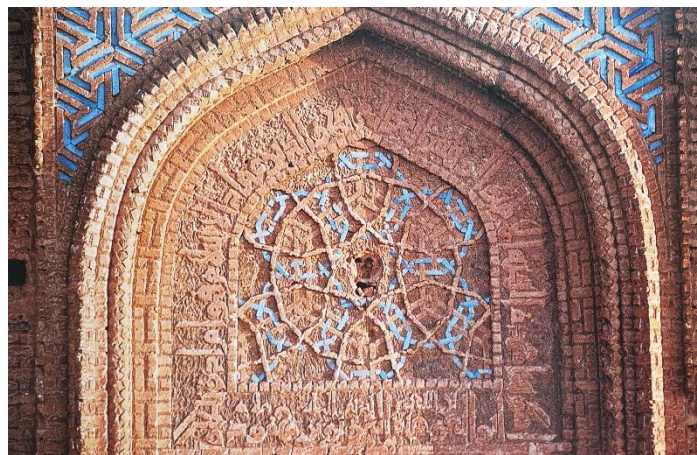
تصویر شماره ۱: بالا؛ تصویر هوایی سال ۱۳۳۵
پایین؛ تصویر هوایی از محدوده گنبد سرخ (Google Earth, 2018).

تصویر شماره ۲: (حاجی قاسمی، ۱۳۸۹: ۵۸)
پلان شماره ۱: (حاجی قاسمی، ۱۳۸۹: ۵۹)

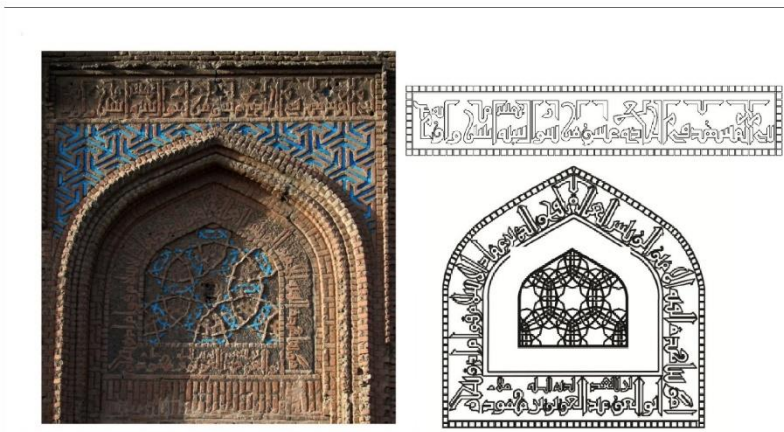
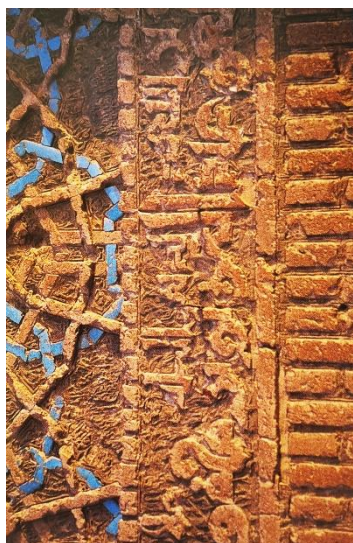
تصویر ۳. آجرکاری ساختار بدنه گنبد سرخ با طرح نگاره چلیپا (Sattreznhad et al, 2020)

تصویر شماره ۴. (حاجی قاسمی، ۱۳۸۹: ۵۹).

تصویر شماره ۵: (حاجی قاسمی، ۱۳۸۹: ۵۸).

تصویر شماره ۶: (حاجی قاسمی، ۱۳۸۹: ۵۸).